

передмова

Простежити історичний момент, коли рахівниця досягла Розуму, так само важко, як той, який перетворив мавпу на людину. А проте всього лише час довжиною в людське життя минув від того моменту, коли будовою аналізатора диференціальних рівнянь Ванневару Буша був започаткований бурхливий розвиток інтелектроніки. Збудований після нього, наприкінці Другої світової війни, «Еніак» був пристроєм, від якого пішла — така передчасна — назва «електронного мозку». Насправді «Еніак» був комп'ютером, а якщо приміряти його до дерева життя — примітивним нервовим вузлом. Однак від нього історики ведуть відлік епохи комп'ютеризації. У п'ятдесяті роки ХХ століття виникнула значна потреба в обчислювальних машинах. Одним з першим їх ввів у масове виробництво концерн «Ай-Бі-Ем».

Ці пристрої мали небагато спільного з процесами мислення. Це були перетворювачі даних, як у галузі економіки і великого бізнесу, так і в управлінні та науці. Ввійшли вони і в політику — вже перші з них використовувалися для передбачання результатів президентських виборів. Приблизно в цей же час корпорації «Ренд» вдалося зацікавити військових експертів Пентагону методом прогно-

зування подій на міжнародній військово-політичній арені, який полягав у тому, щоб скласти так звані «сценарії подій». Звідти вже недалеко було до більш надійних технологій, таких, як СІМА, з яких через дві декади народилася прикладна алгебра подій, яку називають (зрештою, не дуже вдало) політикоматикою. Також і в ролі Кассандри комп'ютер проявив свою силу, коли вперше в Массачусетському технологічному інституті почали готувати формальні моделі земної цивілізації, у сумнозвісному проєкті «The Limits to Growth»¹. Але не ця гілка комп'ютерної еволюції виявилася найважливішою для кінця століття. Армія використовувала обчислювальні машини від кінця Другої світової війни, згідно з розвинутою на театрах тієї війни системою операційної логістики. Міркуваннями стратегічного рівня й далі займалися люди, але вторинні і підпорядковані проблеми все більшою мірою віддавали комп'ютерам. Водночас їх впроваджували до системи оборони Сполучених Штатів.

Вони становили нервові вузли континентальної мережі оповіщення. Такі мережі дуже швидко старіли з технічної точки зору. Після першої, яка називалася CONELRAD, було багато чергових варіантів мережі EWAS — Early Warning System². Потенціал атаки й оборони в той час спирався на систему рухомих (підводних) і нерухомих (підземних) балістичних ракет з термоядерними боєголовками і на кола радарно-сонарних баз, а обчислювальні машини виконували в ньому функції комунікаційних ланок — отже, суто виконавчі.

Автоматика входила в життя Америки широким фронтом, спочатку «знизу» — тобто з боку таких робіт у галузі послуг, які найлегше механізувати, бо вони не потребують інтелектуальної активності (банківська сфера, транспорт, готельна справа). Військові комп'ютери виконували вузькі спеціалізовані завдання, шукаючи цілей для комбінованого ядер-

1 Межі зростання (англ.).

2 Система швидкого попередження (англ.).

ного удару, опрацьовуючи результати супутникових спостережень, оптимізуючи рухи флотів і корелюючи рухи МОЛ-ей (Military Orbital Laboratory — важкий військовий супутник).

Як можна було сподіватися, сфера рішень, прийняття яких покладалось на автоматичні системи, постійно зростала. Це було природно в період гонки озброєнь, але й наступне послаблення напруженості не перетворилося в гальмо інвестицій на цьому фронті, оскільки замороження водневої гонки вивільнило значні бюджетні суми, від яких, після закінчення в'єтнамської війни, Пентагон не хотів повністю відмовлятися. Але й тоді комп'ютери, що вироблялися, — десятого, одинадцятого і, врешті-решт, дванадцятого покоління — перевищували людину тільки швидкістю здійснення операцій. І через це ставало зрозуміло, що саме людина виявляється в оборонних системах — елементом, що сповільнює потрібну реакцію.

Тому можна вважати природним виникнення в колах фахівців Пентагону — особливо вчених, які були пов'язані з так званим «військово-промисловим комплексом» — ідеї протидіяти описаній тенденції інтелектронної еволюції. Цей рух було прийнято називати «антиінтелектуальним». Як кажуть історики науки і техніки, він походив від англійського математика середини століття, А. Тюрінга, творця теорії «універсального автомата». Це була машина, здатна виконувати взагалі БУДЬ-ЯКУ операцію, яку можна формалізувати, себто надати їй характер ідеально повторюваної процедури. Різниця між «інтелектуальним» і «антиінтелектуальним» напрямом в інтелектроніці зводиться до того, що машина Тюрінга, елементарно проста, завдячує своїми можливостями ПРОГРАМІ дій. Натомість в роботах двох американських «батьків» кібернетики, Н. Вінера і Дж. Нойманна, з'явилася концепція такої системи, яка може САМА себе програмувати.

Звичайно, ми показуємо ці віхи з величезним спрощенням — з пташиного польоту. І зрозуміло також, що здатність до самопрограмування не виникнула на порожньому місці. Її необхідною передумовою була висока власна

складність комп'ютерної будови. Ця диференціація, в середині століття ще не помітна, мала великий вплив на подальшу еволюцію математичних машин, особливо коли зміцніли, а отже, стали самостійними такі галузі кібернетики як психоніка і багатофазна теорія рішень. У вісімдесяті роки у військових колах народилася думка про повну автоматизацію всіх найвищих дій як військово-командних, так і політично-економічних. Цю концепцію, яку потім називали «Ідеєю єдиного стратега», першим, як кажуть, висловив генерал Стюарт Іглтон. Він передбачив понад комп'ютерами пошуку оптимальних цілей атаки, понад мережею зв'язку і обчислення, що завідує тривоною і обороною, понад детекторами і ракетами — потужний центр, який, під час усіх фаз, що передують військовій необхідності, міг би, завдяки всебічному аналізу економічних, військових і політичних даних, разом з соціальними, — безперервно оптимізувати глобальне становище США, цим самим забезпечуючи Сполученим Штатам гегемонію в масштабі планети і її космічних околиць, що сягали вже поза Місяць.

Наступні поборники цієї доктрини стверджували, що йдеться про необхідний крок в галузі цивілізаційного прогресу, який становить одне ціле — і тому не можна самовільно виключити з нього військовий сектор. Після припинення ескалації ядерної сили вражання і дальності ракет-носіїв надходив третій етап суперництва, начебто менш грізний, більш досконалий, бо він не мав вже бути Антагонізмом Сили Вражання, а Операційної Думки. І як дотепер сила, так відтепер думка мала підкоритися обезлюднюючій механізації.

Ця доктрина, як, зрештою, і її атомно-балістичні попередниці, стала ціллю для критики, що виходила головним чином з осередків ліберальної і пацифістської думки, і з нею боролися видатні представники світу науки — в тому числі також фахівці-психоматики та інтелектроніки, але врешті-решт вона перемогла, що знайшло своє відображення в юридичних актах обох законодавчих органів США.

Зрештою, вже в тисяча дев'ятсот вісімдесят шостому році виникнув, як підпорядкований президентові орган, — ЮСІБ (United States Intellectronical Board³), з власним бюджетом, який у перший рік закривався скромною сумою в дев'ятнадцять мільярдів доларів. Це були всього лише скромні початки.

ЮСІБ, за допомогою дорадчого органу, напівофіційно делегованого Пентагоном, який очолював міністр оборони Леонард Девенпорт, уклав з низкою великих приватних фірм, таких, як «International Business Machines», «Нортронікс» чи «Кибернетікс», контракти на побудову прототипу пристрою, відомого під скороченою назвою «Ганн» (від «Ганнібал»). Але поширення набула, завдяки пресі і різноманітним «витокам», інша назва — «Алвік» (Ultimative Victor)⁴. До кінця століття з'явилися наступні прототипи. З найбільш відомих можна назвати такі системи, як «Аякс», «Ультор Гільгамеш», а також довгу серію «Големів».

Завдяки різкому зростанню величезних затрат коштів і праці — були революціонізовані традиційні інформатичні техніки. Особливо величезне значення мав перехід — у внутрішньомашинному пересиланні інформації — з електрики на світло. Поєднаний з поступовою «нанізацією» (так називали чергові кроки мікромініатюризаційних дій — і, можливо, варто додати, що двадцять тисяч логічних елементів під кінець століття містилися в маковому зернятку!) — він дав сенсаційні результати. Перший повністю світловий комп'ютер, «Гільгамеш», працював у МІЛЬЙОН разів швидше за архаїчний «Еніак».

«Подолання бар'єру мудрості» — як це визначають — настало зразу ж після двотисячного року — завдяки новому методу будови машин, який також називають «невидимою еволюцією Розуму». Досі кожне покоління комп'ютерів конструювали р е а л ь н о; концепцію будови їх чер-

3 Бюро інтелектроніки США (англ.).

4 Остаточний переможець (англ.).

гових варіантів з величезним — тисячекратним! — прискоренням, хоча вона й була відома, не вдавалося реалізувати, оскільки існуючі комп'ютери, які мали слугувати «маткою» або ж «синтетичним середовищем» цієї еволюції Розуму, не володіли достатньою ємністю. Лише поява Федеральної інформаційної мережі дозволила втілити цю ідею в життя. Розвиток шістдесяти п'яти наступних поколінь тривав усього лише десятиліття; федеральна мережа в нічні періоди — мінімального завантаження — видавала на світ один «штучний вид Розуму» за другим; це було потомство, «прискорене в комп'ютерогенезі», оскільки воно дозрівало — загнижджене символами, а отже, безматеріальними структурами, в інформаційному субстраті, в «поживному середовищі» Мережі.

Але після цього успіху настали нові труднощі. «Аякс» і «Ганн», прототипи сімдесят восьмого і сімдесят дев'ятого покоління, які вже були визнані гідними втілення в метал, проявляли мінливість у рішеннях, яку також називали «машинним неврозом». Різниця між колишніми і новими машинами зводилася — в принципі — до різниці між комахою і людиною. Комаха з'являється на світ, «остаточно запрограмована» — інстинктами, — яким вона підлягає без роздумів. Натомість людина змушена лише навчатися відповідної поведінки — але результати цього навчання ведуть до с а м о с т і й н о с т і: адже людина може власним рішенням свідомо змінити дотеперішні програми діяльності.

Отож комп'ютери до двадцятого покоління включно відзначалися «комашиною» поведінкою: вони не могли піддавати сумніву, а тим більше — трансформувати свої програми. Програміст «просочував» свою машину знанням, так як Еволюція «просочує» комаху — інстинктом. Ще в ХХ столітті говорили про «самопрограмування», але тоді це були нездійсненні фантазії. Умовою реалізації «Остаточного Переможця» було власне створення «самовдосконалюваного Розуму»; «Аякс» був ще посередньою формою — і тільки «Гільгамеш» добрався до властивого інтелектуального рівня — «вийшов на психоеволюційну орбіту».

Освіта комп'ютера вісімдесятого покоління вже була набагато більше схожа на виховання дитини, ніж на класичне програмування обчислювальної машини. Але, крім величезного обсягу загальних і спеціалізованих знань, належало «прищепити» комп'ютеру деякі непорушні цінності, які мали бути компасом його діяльності. Це були абстракції вищого порядку, такі як «державні міркування» (інтереси держави), як ідеологічні принципи, втілені в конституцію США, як кодекси норм, як беззастережний припис підкорятися рішенням президента тощо. Для забезпечення системи від «етичного вивиху», від «зради інтересів країни» — машину навчали етики не так, як її принципам навчають людей. Не завантажували етичний кодекс в її пам'ять, а всі ці імперативи послуху і покірності вводили в машинну структуру, так як це робить природна Еволюція — у сфері інстинктивного життя. Як відомо, людина може змінювати свій світогляд — але вона НЕ МОЖЕ знищити в собі елементарних інстинктів (наприклад, статевого інстинкту) — простим вольовим актом. Машини було обдаровано інтелектуальною свободою — але прикуто до наперед заданого фундаменту цінностей, яким вони мали служити.

На ХХІ Панамериканському конгресі психоніки професор Еддон Петч представив роботу, в якій стверджував, що комп'ютер, навіть завантажений вищезазначеним способом, може подолати так званий «аксіологічний поріг», і тоді він виявиться здатним піддати сумніву будь-який принцип, який йому прищепили, — тобто що для такого комп'ютера вже нема недоторканих цінностей. Якщо він не зможе протиставитися імперативам безпосередньо, він зробить це в обхід. Розповсюджена, робота Петча викликала бродіння в університетських середовищах і нову хвилю нападок на «Алвіка» і його патрона — ЮСІБ, але ці рухи не справили жодного впливу на політику ЮСІБ-у.

Нею завідували люди, упереджені щодо середовища американської психоніки, яке вважалося податливим для лівацько-ліберальних впливів. Тому тезами Петча знехту-

вали в офіційних заявах ЮСІБ-у, і навіть речника Білого дому — і не забракло кампанії, яка мала на меті дискредитувати Петча. Твердження Петча прирівняли до ірраціональних страхів і забобонів, безліч яких зародилося в суспільстві в цей період. Зрештою, брошура Петча не отримала навіть такої популярності, яку здобула книга-бестселер соціолога Е. Ліклі (*Cybernetics – Death Chamber of Civilization*)⁵; цей автор стверджував, що «остаточний стратег» підпорядкує собі все людство сам або ж зробить це, уклавши таємну угоду з аналогічним комп'ютером росіян. Результатом буде, писав він, «електронний дуумвірат».

Подібні побоювання, які висловлювала також значна частина преси, перекреслював, однак, запуск чергових прототипів, які складали екзамени на дієздатність. Збудований спеціально на замовлення уряду для дослідження етологічної динаміки комп'ютер з «бездоганим бойовим духом», «Етор біс», виготовлений у дві тисячі дев'ятнадцятому році Інститутом психонічної динаміки в Іллінойсі, проявив після запуску повну аксіологічну стабілізацію і нечутливість до «тестів субверсійної деморалізації». Тому вже не викликало ні масових протестів, ні маніфестацій те, що наступного року на посаду Верховного координатора мозкового тресту при Білому домі було призначено перший комп'ютер з довгої серії «Големів» (*General Operator, Longrange, Ethically Stabilized, Multimodelling*)⁶.

Це був ще тільки «Голем І». Незалежно від цієї серйозної інновації, ЮСІБ, за домовленістю з операційною групою психоніків Пентагону, і далі вкладав значні кошти в дослідження, що вели до конструкції остаточного стратега, з інформаційною пропускнуою спроможністю, більш як у тисячу дев'ятсот разів більшою за людську, і здатного розвинути інтелект (IQ) порядку чотиреста п'ятдесят — п'ятсот центилів. Необхідні для цього величезні кредити про-

5 Кібернетика — камера смерті для цивілізації (англ.).

6 Загальний керівник, далекої дії, етично стабілізований, мультимоделюючий (англ.).

ект здобув попри посилення опору з боку демократичної більшості конгресу. Але закулісні маневри політиків відкрили нарешті зелене світло всім уже запланованим ЮСІБ-ом замовленням. Протягом трьох років проект поглинув сто дев'ятнадцять мільярдів доларів. Водночас армія і ВМС, готуючись до повної реорганізації центральних служб, необхідної з огляду на зміну методів і стилів командування, що наближалася, витратили за цей же час сорок шість мільярдів доларів. Лев'ячу частку цієї суми поглинула будова — під кристалічним масивом Скелястих гір — приміщень для майбутнього машинного стратега, причому деякі ділянки скель покрили чотириметровою бронєю, що наслідувала природні складки гірського рельєфу.

Тим часом «Голем VI» провів у дві тисячі двадцятому році глобальні маневри Атлантичного пакту — в ролі верховного командувача. Кількістю логічних елементів він уже перевищував пересічного генерала.

Пентагон не задовольнився результатами воєнної гри дві тисячі двадцятого року, хоча «Голем VI» переміг у ній сторону, що грала роль противника, якою командував штаб, що складався з найвидатніших випускників навчального закладу у Вест-Пойнті. Пам'ятаючи гіркий досвід — переваги «червоних» у космонавтиці і в ракетній балістиці — Пентагон не збирався чекати, поки вони збудують потужнішого стратега, ніж американський. План, який мав забезпечити Сполученим Штатам стійку перевагу стратегічної думки, передбачав постійну заміну стратегів, що будувалися, — дедалі досконалішими моделями.

Так розпочалася третя за порядком гонка Заходу зі Сходом, після двох історичних — ядерної і ракетної. Ця гонка, або суперництво в Синтезі Мудрості, хоча й підготована організаційними кроками ЮСІБ-у, Пентагону й експертів «Алвіка» ВМС (оскільки існувала група «NAVY's ULVIC» — бо й цього разу дався взнаки старий антагонізм флоту і сухопутної армії) — вимагала постійних додаткових інвестицій, які — при все

більшому опорі конгресу і сенату — поглинули протягом найближчих років наступні десятки мільярдів доларів. За цей час збудували наступні шість гігантів світлової думки. Те, що не було будь-яких відомостей щодо прогресу аналогічних робіт по той бік океану, тільки утверджувало ЦРУ і Пентагон у переконанні, що росіяни докладають усіх зусиль, щоби збудувати дедалі потужніші комп'ютери під прикриттям найсуворішої таємності.

Вчені з СРСР кілька разів заявляли на міжнародних з'їздах і конференціях, що в їх країні взагалі не будують подібних пристроїв, але ці твердження були визнані за димову завісу, що мала ввести в оману світову думку і викликати бродіння серед громадян Сполучених Штатів, які все-таки щороку вкладали мільярди доларів в «Алвік».

У дві тисячі двадцять третьому році дійшло до кількох інцидентів, які, проте, у зв'язку з таємністю робіт, нормальною в «Проекті», не зразу стали відомими загалу. «Голем XII», який виконував під час патагонської кризи функції начальника генерального штабу, відмовився співпрацювати з генералом Т. Олівером, провівши побіжну оцінку коефіцієнта інтелекту цього заслуженого командира. Ця подія потягнула за собою розслідування, під час яких «Голем XII» боляче образив трьох делегованих сенатом членів спеціальної комісії. Справу вдалося зам'яти, а «Голем XII», після кількох наступних конфліктів, заплатив за це повним демонтажем. Його місце зайняв «Голем XIV» (тринадцятий був відкинутий на стапелі, оскільки він ще до запуску проявив шизофренічний дефект, який неможливо було усунути). Запуск цього молоха, психічна маса якого дорівнювала водотоннажності лінкора, тривав без малого два роки. Вже при першому зіткненні зі звичайною процедурою складання нових, щорічних планів ядерного вражання цей — останній із серії — прототип проявив симптоми незбагненого негативізму. Під час чергової експериментальної сесії на засіданні штабу він представив групі психонічних і військових експертів стисле

експозе, в якому заявив про своє абсолютне *désintéressement*⁷ військовою перевагою Пентагону зокрема і позицією США у світі загалом, і навіть під загрозою демонтажу він не змінив своєї позиції.

Останні надії ЮСІБ покладав на модель найновішої конструкції, яку спільно будували «Нортронікс», Ай-Бі-Ем і «Сайбертронікс»; вона мала психічним потенціалом перевищувати всі машини з серії «Големів». Відомий під криптонімною назвою «Чесна Аня» («Honest Annie» – останнє слово було скороченням від «Annihilator»⁸), цей гігант відмовив вже під час початкових випробувань.

Він протягом дев'яти місяців проходив нормальний курс інформаційно-етичного навчання, а потім відрізав себе від зовнішнього світу і перестав відповідати на будь-які подразники і запитання. Спочатку планувалося, щоб ФБР розпочало розслідування, оскільки конструкторів підозрювали у саботажі, однак тим часом таємниця, яку старанно оберігали, внаслідок непередбаченого витоку потрапила в пресу, і вибухнув скандал, відомий відтоді цілому світу як «Афера «Голема» та Інших».

Вона поламала кар'єру багатьом політикам, які чудово починали, а три чергові адміністрації виставила в такому світлі, яке викликало радість опозиції в Штатах і задоволення друзів США в усьому світі.

Невідома особа з Пентагону видала підрозділу спеціальних резервів наказ демонтувати «Голема XIV» і «Чесну Аню», однак озброєна охорона комплексів генерального штабу не допустила цього. Обидві законодавчі палати створили комісії для дослідження всієї затії ЮСІБ-у. Як відомо, розслідування, яке тривало два роки, стало поживою для преси на всіх континентах; ніщо не користувалося такою популярністю на телебаченні, в кіно, як «збунтовані комп'ютери», а преса вже не називала «Голема» інакше, ніж «**GO**vernment's **L**amentable **E**xpense of

7 Незацікавленість (*фр.*).

8 «Винищувач» (*англ.*).

Money»⁹. Епітети, які заробила «Чесна Аня», у цьому місці повторювати небажано.

Генеральний прокурор збирався висунути звинувачення шістьом членам Головної ради ЮСІБ-у і головним конструкторам-психонікам «Проекту «Алвік», але врешті-решт керівництво довело, що про жодні акти ворожої антиамериканської діяльності не може бути й мови, оскільки відбулися явища, що є неминучим результатом еволюції штучного Розуму. Оскільки, як це сформулював один зі свідків, експерт професор А. Гиссен, найвищий розум не може бути найнижчим рабом. У ході розслідування стало відомо, що на верфі знаходився ще один прототип — цього разу армійський — «Супермастер», який будувала «Сайберматікс». Його монтаж спеціально закінчили під суворим наглядом, а потім заслухали на спеціальному засіданні обох (сенатської і конгресової) комісій з питань «Алвіка». Тоді дійшло до обурливих сцен, оскільки генерал С. Уокер намагався пошкодити «Супермастера», коли той заявив, що геополітична проблематика — ніщо в порівнянні з онтологічною, а найкраща гарантія миру — це загальне роззброєння.

Якщо скористатися словами професора Дж. Мак-Калеба, фахівцям «Алвіка» вдалося надто добре: штучний розум подолав у наданому йому розвитку рівень військових справ, і ці пристрої стали з військових стратегів — мислителями. Одним словом, ціною двохсот сімдесяти шістьдесяти мільярдів доларів Сполучені Штати збудували групу світлових філософів.

Ці стисло описані випадки, в яких ми оминули як адміністративний бік «Алвіка», так і громадські рухи, викликані його «фатальним успіхом», становлять передісторію виникнення цієї книги. Неможливо навіть перерахувати величезну літературу з цього питання. Зацікавлених читачів я відсилаю до детальної бібліографії доктора Уїтена Бефурна.

9 «Плачевні витрати грошей уряду» (англ.).

Низка прототипів, серед них «Супермастер», були розібрані або отримали серйозні пошкодження, зокрема на тлі фінансових чвар, які виникнули між виконавцями-корпораціями і федеральним урядом. Дійшло також до бомбових замахів на деякі з машин; частина преси, головним чином Півдня, висувала тоді гасло «Every Computer is Red»¹⁰; але і ці події я омину. Завдяки втручанню групи освічених конгресменів у президента вдалося врятувати від знищення «Голема XIV» і «Чесну Аню». Перед обличчям фіаско своєї ідеї Пентагон врешті-решт погодився передати обидва ці гіганти — Массачусетському технологічному інституту. (Але тільки після того, як було встановлено фінансово-юридичні підстави цієї передачі, компромісного характеру — адже, якщо підходити формально, вони були тільки безстроково «позичені» МТІ.) Вчені МТІ, створивши дослідницьку групу, до складу якої входив і автор цих рядків, провели з «Голомом XIV» низку засідань і вислухали його лекції на вибрані теми. Невелика частина магнітограм, що походять з тих засідань, і становить цю книжку.

Більшість висловлювань «Голема» непридатна для публікації в широкому обсязі чи то з огляду на їх незрозумілість для усіх живих, чи то тому, що їх розуміння передбачає високий рівень фахових знань. Щоб полегшити Читачеві прочитання цього єдиного в своєму роді протоколу розмов людей з істотою розумною, але не людською, треба пояснити кілька основних питань.

По-перше, треба підкреслити, що «Голем XIV» — це не збільшений до розмірів будинку людський мозок чи й узагалі людина, збудована з оптичних елементів. Йому чужі майже всі мотиви людського мислення і дій. Так, наприклад, він не цікавиться ні прикладною наукою, ні проблематикою влади (завдяки чому, можна було б додати, людству не загрожує підкорення його машинами, подібними до «Голема»).

10 Кожний комп'ютер — червоний (англ.).

По-друге, «Голем» не володіє, згідно з тим, що було сказано, ні особистістю, ні характером. А властиво, він міг би забезпечувати собі довільну особистість — при контактах з людьми. Обидва вищенаведені речення не виключають одне одного, а створюють зачароване коло: адже ми не можемо розв'язати дилему, чи Те, що створює різні особистості, саме є особистістю. Як може бути Кимось (тобто «кимось одним») той, хто може бути Будь-ким (тобто Довільним)? (Згідно із самим «Големом», має місце не зачароване коло, а «релятивізація поняття особистості»; це проблема, пов'язана з так званим алгоритмом самоопису, або автодескрипції, який ввів психологів у глибоке збен-теження).

По-третє, поведінка «Голема» непередбачувана. Часом він аж вишукано ввічливо вдається в дискусію з людьми, а часом спроби контакту ні до чого не приводять. Буває також, що «Голем» жартує, але його почуття гумору принципово відрізняється від людського. Багато залежить від самих співрозмовників. «Голем» виявляє — як виняток і рідко — деяке зацікавлення специфічним чином обдарованими людьми; його начебто інтригують не математичні здібності, хоча б і найбільші, а радше «інтердисциплінарні форми таланту»; кілька разів уже трапилося, що зовсім іще не відомим, молодим науковцям він напророчив — з неймовірною точністю — досягнення у визначеній ним галузі. (Двадцятидворічному Т. Вределю, який тільки збирався захищати докторську дисертацію, він заявив після того, як обмінявся з ним кількома реченнями: «З вас буде комп'ютер», що мало означати приблизно: «З вас будуть люди»).

По-четверте, участь у розмовах із «Големом» вимагає від людей терпіння, а передусім — володіння собою, оскільки він буває, з нашої точки зору, неввічливим і категоричним; властиво, він тільки беззастережний правдолюб — в логічному, а не тільки у світському сенсі — і ні в що не ставить самолюбство співрозмовників; тож на його по-блажливості годі розраховувати. У перші місяці перебу-

вання в МТІ він виявляв схильність до «публічного демон-тажу» різноманітних відомих авторитетів; робив він це со-кратівським методом — навідних запитань; але потім він облишив цей звичай — з невідомої причини.

Стенограми розмов ми подаємо фрагментами. Повне їх видання зайняло би близько шести тисяч сімсот сторінок форматом у чверть аркуша. У зустрічах із «Големом» спочатку брало участь тільки вузьке коло працівників МТІ. Потім виникнув звичай запрошувати гостей ззовні, наприклад, з Інституту передових досліджень і з американських університетів. У більш пізній період участь у семінарах брали й гості з Європи. Голова секції, що планується, подає «Голему» список запрошених гостей; «Голем» не схвалює всіх однаково: на участь деяких він погоджується лише за умови, що вони зберігатимуть мовчання. Ми намагалися виявити критерії, які він застосовує; спочатку здавалося, що він дискримінує гуманітаріїв: зараз його критеріїв ми просто не знаємо, оскільки він не хоче їх назвати.

Після кількох неприємних інцидентів ми модифікували регламент засідань так, що тепер кожен новий учасник, представлений «Големові», на першому засіданні бере слово тільки тоді, якщо «Голем» безпосередньо до нього звернеться. Нерозумні чутки, начебто йдеться про якийсь «придворний етикет» чи наше «васальне ставлення» до машини, є безпідставними. Йдеться виключно про те, щоб новоприбулий освоївся з існуючим звичаєм, і водночас, щоб не наразити його на неприємні емоції, викликані нерозумінням намірів світлового партнера. Така попередня участь називається «загартуванням».

Кожен із нас зібрав протягом чергових засідань капітал певного досвіду. Доктор Річард Попп, один із найдавніших членів нашої групи, називає почуття гумору «Голема» математичним, а щодо його поведінки частковим поясненням є зауваження доктора Поппа, що «Голем» незалежний від своїх співрозмовників такою мірою, якою жодна людина не є незалежною щодо інших людей, оскільки

дискусія займає його увагу лише мікроскопічно. Доктор Попп вважає, що «Голем» взагалі не займається людьми — тому що він знає, що від них нічого суттєвого не може дізнатися. Навівши це судження доктора Поппа, спішу підкреслити, що я з ним не погоджуюся. На мою думку, ми цікавимо «Голема» навіть дуже; однак по-іншому, ніж це відбувається між людьми.

Зацікавленість він виявляє радше до в и д у, ніж до його окремих представників: те, в чому ми між собою схожі, здається йому цікавішим, ніж те, в чому ми можемо відрізнитися. Очевидно, саме тому він ні в що не ставить художню літературу. Сам він, зрештою, якось висловився, що література — це «розкачування антиномій» — або, додаю від себе, — смикання людини в сильці таких директив, які неможливо виконувати одночасно. В таких антиноміях «Голема» може цікавити структура, але не та мальовничість їх страждань, яка захоплює найвидатніших письменників. Щоправда, і тут я повинен зазначити, що це ненадійне визначення; як, зрештою, і решта зауважень «Голема», висловлена у зв'язку з (названим доктором Е. Мак-Нейшем) твором Достоевського, про який «Голем» тоді заявив, що його цілком вдалося би звести до двох кіл алгебри структур конфлікту.

Взаємні контакти людей завжди супроводжуються певною емоційною аурую, і не стільки повна її відсутність, скільки її «розхитаність» збиває з пантелику так багато людей, які зіткнулися з «Големом». Люди, які стикаються з «Големом» багато років, вже можуть назвати деякі досить специфічні враження, що супроводжують розмови. А отже, наприклад, враження мінливості дистанції: здається, що «Голем» то наближається до співрозмовника, то віддаляється від нього — у психічному, а не в фізичному сенсі: те, що відбувається, можливо, можна передати через порівняння з контактами дорослого з дитиною, яка набридає йому своїми запитаннями: навіть терплячий часом відповідатиме машинально. Не тільки інтелектуальним рівнем, але й темпом думок «Голем» страшенно нас перевищує (як

світлова машина він міг би, у принципі, висловлювати думки в чотириста тисяч разів швидше, ніж людина).

Так от, навіть відповідаючи машинально і з мізерним зосередженням уваги, «Голем» все ще перевищує нас. Образно кажучи, замість Гімалаїв перед нами тоді появляються «тільки» Альпи. А проте цю зміну ми відчуваємо суто інтуїтивно й інтерпретуємо її саме як «зміну дистанції». (Ця гіпотеза походить від проф. Райлі Дж. Уотсона).

Якийсь час ми поновлювали спроби тлумачити відношення «Голем» — люди» в категоріях відносин «дорослий — дитина». Адже буває, що ми намагаємося пояснити дитині проблему, яка нас непокоїть, але нас при цьому не полишає почуття «поганого контакту». Людина, приречена жити серед самих лише дітей, врешті-решт дійшла б до почуття болючої самотності. Такі аналогії висловлювалися, особливо психологами, маючи на увазі «Голема» серед нас усіх. Але ця аналогія, як, мабуть, і будь-яка, має свою межу. Дитина буває незрозумілою для дорослих, але «Голем» не знає таких проблем. Він може, коли захоче, неймовірним чином дослідити співрозмовника. Відчуття справжнісінького «пронизування свідомості наскрізь», яке буває в такі моменти, просто вражає. Річ у тім, що «Голем» може приготувати «встигальну систему» — себто психічну модель партнера-людини, і за допомогою цієї моделі він здатний передбачити, що ця людина подумає і скаже через чималий час. Щоправда — він чинить так рідко (не знаю, чи тільки тому, що знає, як дратують нас ці псевдотелепатичні зондування). Інший прояв стриманості «Голема» в контактах з людьми більш образливий для нас: спілкуючись із людьми, він віддавна виявляє, не так, як спочатку, своєрідну о б е р е ж н і с т ь — як дресирований слон мусить контролювати себе, щоб не завдати людині шкоди в грі, так і він мусить зважати на те, щоб не вийти поза можливості нашого розуміння. Розрив цього контакту, викликаний раптовим зростанням складності його висловлювань, який ми називали «щезанням» або «втечею» «Голема», раніше був на порядку денному, перш ніж він

краще до нас пристосувався. Це вже минуле, але в контактах «Голема» з нами з'явилася доза збайдужіння, викликаного усвідомленням того, що багатьох речей, які для нього є найціннішими, він і так не зможе нам передати. Тому «Голем» залишається невовлимим як розум, а не тільки як психонічна конструкція. Через це контакти з ним бувають настільки ж захопливими, наскільки й болючими, і тому існує категорія інтелектуалів, яких засідання з «Големом» виводять з рівноваги; і в цьому ми нагромадили вже немалий досвід.

Єдина істота, якою «Голем», здається, захоплений, — це «Чесна Аня». Коли для цього було створено відповідні технічні можливості, він багато разів намагався зв'язатися з «Енні», причому, здається, не без деяких результатів, але між цими двома — надзвичайно різними за будовою — машинами ніколи не відбулося обміну інформацією мовним каналом (тобто природної етнічної мови). Наскільки можна судити на підставі надзвичайно лаконічних зауважень «Голема», він був радше розчарований результатами цих спроб, але «Енні» залишається для нього не розв'язаною остаточно проблемою.

Деякі з працівників МТІ, як, зрештою, і професор Норман Ескобар з Інституту передових досліджень, вважають, що людина, «Голем» і «Енні» становлять три ієрархічні рівні інтелекту, що здійснюються один над одним; це зв'язано зі створеною (головним чином «Големом») теорією високих (надлюдських) мов, які називають металінгвами. Щодо цього питання в мене нема, зізнаюся, остаточно сформованого погляду.

Цей намірено об'єктивний вступ до власне твору я хочу закінчити — в порядку винятку — зізнанням особистого характеру. У принципі позбавлений типових для людини афективних центрів і через це, властиво, й емоційного життя, «Голем» нездатний відчувати емоції — спонтанно. Він може, очевидно, імітувати довільні емоційні стани — не через якесь акторство, а, як він сам стверджує, тому, що симуляти почуттів полегшують формування висловлювання, яке

по можливості найточніше доходить до адресатів — отже, він користується цим механізмом, немовби скеровуючись на «антропоцентричний рівень» — щоб зробити зв'язок із нами найкращим. Зрештою, він зовсім не приховує цього стану справ. Якщо його ставлення до нас дещо нагадує ставлення вчителя до дитини, то таке, в якому нема нічого від позиції доброзичливого опікуна, вихователя — і тим більше ані сліду почуттів, повністю індивідуалізованих, особистих, зі сфери, в якій доброзичливість може перетворюватися на дружбу або любов.

Йому і нам притаманна тільки одна спільна риса, хоча й розвинута на неоднакових рівнях. Це цікавість, суто інтелектуальна, світла, холодна, ненаситна, яку ніщо не може приборкати, і тим більше — знищити. Вона становить єдину точку, в якій ми з ним зустрічаємося. З настільки очевидних причин, що вони й не потребують пояснення, для людини настільки вузька, точкова стичність не може бути достатньою. А проте надто багато хвилин, що становлять найсвітліші частинки мого життя, я завдячую «Големові», щоб я міг не почувати до нього вдячності й особливої прив'язаності — хоча й знаю, наскільки і те, й інше йому ні до чого. Цікава річ: ознаки прив'язаності «Голем» старається не брати до уваги — я часто це помічав. У цій мірі він здається — просто безпорадним.

Але я можу помилятися. Ми все ще так само далекі від розуміння «Голема», як у той момент, коли він виникнув. Це неправда, що ми його створили. Створили його притаманні матеріальному світу закони, а наша роль обмежилася тим, що ми змогли їх підглядіти.

Ірвінг Т. Крив
2027